

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ

I

Բոլոր հերթական հարցերից, որոնց լուծումով պէտք է զբաղուի ապագայ Պետական Դուման, ամենակարևորը և ամենաանյետաձգելին՝ ագրարային հարցն է։ Նրա կարևորութիւնը առաջ է գալիս նրանից, որ նրանով շահագրգռուած է ազգաբնակութեան $\frac{4}{5}$ մասը, այսինքն մօտ 85 միլ. հոգի։

Ռուսաստանը բոլոր ուրիշ եւրոպական երկիրներէց ամենամեծ իրաւունքը ունի հողագործական երկիր կոչուելու։ Նրա արդէնագործութիւնը (ինդուստրիան), չը նայած կառավարութեան գործ դրած բոլոր ջանքերին, չի կարողանում այնքան զարգանալ, որ հնարաւորութիւն ստանայ, գոնէ մասամբ, կլանել այն բանուորական ձեռքերը, որ արտադրում է ամենայն տարի ազգաբնակութիւնը և դուրս նետում շուկայ. և այդ աւելացած բանուորական բանակը ստիպուած է իր ոյժերը գործադրել հողի մշակութեան վրայ։

Միւս կողմից, ռուսաց ինդուստրիան, չկարողանալով իր ապրանքները սպառել դրսում և մրցել ուրիշ երկրների հետ, պէտք է բաւականանայ միայն իր սեփական երկրով—ներքին շուկայով։ Իսկ որպէսզի այդ շուկայի յուսով ինդուստրիան զարգանայ՝ պէտք է նրա արտադրած ապրանքները մեծ թուով գնողներ ունենան, որ կախուած է ազգաբնակութեան մեծամասնութեան՝ գիւղացիների գնելու կարողութիւնից կամ նրանց սպառողական ոյժի զարգացումից, այսինքն՝ գիւղացու նիւթական ապահովութիւնից և նրա կուլտուրական պահանջների զարգացման աստիճանից։

իսկ գիւղացու նիւթական կարողութեան աստիճանը անմիջապէս կապ ունի նրա հարստութեան միակաղբիւր՝ հողի քանակի և մշակման ձևի հետ:

Մինչդեռ շնորհիւ սակաւհողութեան և գիւղատնտեսական տեխնիկայի ստոր աստիճանին, ռուս գիւղացին հազիւ հազ է քարշ տալիս իր «կիսասոյվ» կեանքը:

Յայտնի է որ սակաւահողութիւնը Ռուսաստանում, հասնելով «հողային սոյվի» աստիճանին և առաջ բերելով հողային կրիզիս, արտայայտուեց այնպիսի սարսափելի խառնակութիւններով, որոնց մենք ականատես էինք անցեալ տարի: Հրաբուխը այժմ, կարծես, ժամանակաւորապէս հանդարտուել է: Բայց այդ կարծեցեալ հանգստութիւնը կարող է դաւաճանական լինել: Գիւղացու համբերութիւնը արդէն հատել է: Նա ինքը իր ձեռքն է վերցրել այդ հարցի լուծումը և ինքն է ղեկավարում վճռել նրան: Գիւղացին պարզ ասում է կալուածատէրերին. «Или прирѣжете намъ земли, или мы васъ прирѣжемъ» (կամ աւելացրէք մեզ հողի կտոր, կամ մենք ձեզ կը կոտորենք):

1902 թուի ագրարային շարժումը, որը Պլեվէի օրով հանգստացրուեց այնպիսի գազանային միջոցներով, այս սարսափելի դրամայի միայն նախերգանքն էր, իսկ առաջի գործողութեան մենք ներկայ էինք անցեալ տարի: Թէ ի՞նչ է սպասում Ռուսաստանին երկրորդ գործողութեան մէջ և ինչո՞վ պէտք է վերջանայ այս դրաման—դժուար է երեակայել անգամ:

Միայն մի բան պարզ է որ կառավարութիւնը իր անսպասակայարմար գործունէութեամբ և անհեռատեսութեամբ տալով ագրարային հարցին այդպիսի սուր բնաւորութիւն, անկարող է այժմ միայն ճշող միջոցներով բնական հոսանքի առաջն առնել: Ագրարային հարցը սուր կերպով դրուած է և պէտք է վճռուի այս կամ այն ձևով. այդ է պահանջում թէ ընդհանուր պետական շահերը և թէ Ռուսաստանի ներքին հանգստութիւնը:

Այս անհրաժեշտութիւնը լաւ հասկացել են Ռու-

սաստանի բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք իրանց ծրագրներում առանձին ուշադրութիւն են դարձնում այս հարցի վրայ:

Միայն կարծես կառավարութիւնն է որ արմատական միջոցների մասին չի էլ մտածում, և երբ հողագործութեան և երկրաշինութեան գլխաւոր կառավարիչ պ. Կուտլերը փորձեց այդ հարցին մօտենալ լրջօրէն՝ բիւրօկրատիան նրան ստիպեց հրաժարական տալ...

II

Ազրարային շարժումը Ռուսաստանում հետեանք է գիւղացիների սակաւհողութեան, կապալագնների բարձրութեան, նրա պայմանների կամայականութեան և, վերջապէս, գիւղատնտեսական բանուորների վարձելու հարցի անորոշութեան: Եւ իսկապէս, եթէ մենք լուրջ ուսումնասիրենք այս վերջի տարիների շարժումները կը նշկատենք որ Ռուսաստանի զանազան անկիւններում այս երեք պատճառներից մէկն ու մէկը առաջնակարգ տեղ է բռնում: Այսպէս, միջին Ռուսաստանում ազրարային շարժման գլխաւոր պատճառն է սակաւհողութիւնը, արեւելեան և հարաւային Ռուսաստանում երկրորդ պատճառը՝ կապալագնների բարձրութիւնը, իսկ արեւմտեան Ռուսաստանում երրորդը՝ գիւղատնտեսական բանուորների իրաւական անորոշութիւնը: Գիւղացիների սակաւհողութիւնը նոր չէ որ զգացւում է Ռուսաստանում. նա գոյութիւն ունի հէնց գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու օրից: Սակաւհողութիւնը գլխաւորապէս բացատրւում է 1861 թ. ազատագրական օրէնքի մի բանի թերի կողմերով:

Ամեն մի քաղաքական կամ տնտեսական նորմութիւն կրում է այն բնաւորութիւնը, որ համապատասխանում է ժամանակի կառավարչական կազմի մէջ տեղի ունեցող հասարակական դասակարգերի ոյժերի համաշափութեան: Եւ դրա համար էլ ամեն մի բեֆորմ

կրում է այն ուղղութիւնը, որը ցանկալի և ձեռնտու է այդ ժամանակում գերիշխող դասակարգին: 60-ական թուականներին (ինչպէս և այժմ) կառավարչական բոլոր գործերի վրայ իր ազդեցութիւնը ունէր ագնոսականութիւնը, որը և համարեա միակ հողատէքն էր:

Գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու սկզբնական յենակէտը և նրա իրագործման պատմութիւնը կարող են ծառայել իբրև փայլուն ապացոյց այն բանին, թէ ո՞րքան յուսալի և անաչառ լուծում կարող են ստանալ բանուորները և գիւղացիների դրութիւնը բարուղքելու նպատակով ուրիշ դասակարգերի ձեռքով մշակած միջոցները:

«1861 թ. «Պոլոժենիայի» կազմելու նախապատրաստական աշխատութիւնների պատմութիւնը, ասում է պրոֆ. Մանուիլով, գիշտութիւնների մի պատմութիւն է, որը քայլ առ քայլ խել են կալուածատէրերը օրէնսդրական այդ մեծ ակտի ստեղծողներից:», Գիւղացիներին հողազուրկ անելու կողմնակիցները, շարունակում է յարգելի պրոֆ., պարզ կերպով յայտնում էին, որ գիւղական ազգաբնակչութեան հողի «պակաս» ապահովութիւնը անհրաժեշտ է կալուածատէրերի տնտեսութիւնները բանուորական ոյժով ապահովելու տեսակետով»:

Եւ կալուածատէրերը հասան իրանց նպատակին, ստիպելով այդ բեֆորմները խմբադրող յանձնաժողովին մէկը միւսի յետևից անել գիշտման:

Ինչպէս յայտնի է, 1861 թ. «Պոլոժենիէ»ի իբրև յենակէտ էր վերցրուած այն միտքը, որ պէտք է գիւղացիներին ազատել ճորտութիւնից, տալով նրանց այնքան հող, որը կարող լիւնէր բաւարարեցնել նրանց պահանջները: Բայց, ինչպէս մենք կը տեսնենք, այս նախնական միտքը իրականութեան մէջ այնքան փոփոխութիւններ և կրճատումներ կրեց, որ գիւղացուն մի կրա-

*) Поземельный вопросъ въ Россіи.

կից ազատեց և գցեց մի ուրիշի մէջ: Հողատէրերը՝ մի կողմից զգալով գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու պետական անհրաժեշտութիւնը, միւս կողմից հազանդուելով Կայսրի ցանկութեան, աշխատեցին ազատել նրանց այնպէս, որ այդ ձեռնտու լինի իրանց համար:

Առաջ կալուածատէրերը աշխատեցին որոշել մի յայտնի «նորմալ» հողաբաժին (նադէլ), երբ նրանց այս բանը չյաջողուեց և «Պոլոժենիէն» խմբագրող յանձնաժողովը մնաց այն սկզբունքի վրայ, որ հողաբաժինները պէտք է պահպանեն իրանց մինչև 1859 թ. չափերը, այն ժամանակ հողատէրերի օպպոզիցեան իր բոլոր ոյժը լարեց, որպէսզի այս սկզբունքը սահմանափակի՝ գոնէ նրա կեանքի մէջ իրագործելիս: Եւ նրանց յաջողուեց այս անել: Ամեն տեղի համար, բացի տափաստանի շերտի (стенная полоса), սահմանուեց «ամենամեծ» և «ամենափոքր» հողաբաժիններ, որոնք պէտք է ընդգրկէին գոյութիւն ունեցող նադէլները: Եւ այն կալուածներում, ուր գոյութիւն ունեցող հողաբաժինը աւելի մեծ էր քան այդ տեղի համար սահմանուած «ամենամեծը», հողատէրը իրաւունք ունէր կտրել իր օգտին այդ աւելւորդը: Իսկ այնտեղ, ուր գիւղացիք ճորտութեան ժամանակ օգտուում էին աւել փոքր հողաբաժինով քան այդ տեղի համար որոշուած «ամենափոքր» նադէլը, կալուածատէրը պարտաւոր էր լրացնել այդ պակասորդը: Բայց որովհետև այսպիսով շատ կալուածատէրեր կարող էին կորցնել իրանց կալուածքի մեծ մասը, և որպէսզի դրա առաջը առնուի մտցրուեց հետևեալ վերապահումները:

Այն դէպքերում, երբ հողաբաժիններ հանելով, հողատիրոջ կալուածքի տարածութիւնը կարող էր $\frac{1}{8}$ -ից (տափաստանի շերտի համար $\frac{1}{2}$) աւելի պակասել, կալուածատէրը պարտաւոր չէր լրացնել գիւղացու հողաբաժինը մինչև «ամենափոքր» նադէլի չափը: Իսկ երբ կալուածատէրի անմիջական հողատիրութիւնը այդ նորմաներից աւել էր, նա պարտաւոր էր ամեն մի հոգու համար

որոշած հողաբաժինների լրացման համար տալ այնքան հող, որպէսզի իր ձեռքում մնացածը չիջնի վերև յիշած չափերից, այսինքն $1/2$ -ից:

Միև կողմից կալուածատէրը իրաւունք ունէր գիւղացիների հողաբաժիններից իր օգտին կտրել նոյն իսկ այն դէպքերում, երբ վերջինի նաղէլը աւել չէր քան սահմանած «ամենամեծ» հողաբաժինը: Այս այն դէպքերում էր, երբ, գոյութիւն ունեցող հողաբաժինները պահպանելու ժամանակ, կալուածատէրի մասը կը կազմէր $1/3$ ($1/2$)-ից պակաս: Այսպէս ուրեմն թոյլատրւում էին դէպքեր, երբ գիւղացու հողաբաժնի չափը չհասնելով մինիմումի անգամ, մնում էր «ամենափոքր» նաղէլի չափից էլ պակաս:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ հողատէրերի համար գիւղացիական այդ «ամենամեծ» և «ամենափոքր» հողաբաժինների չափերը որքան փոքր լինէին այնքան ձեռնտու էր:

Եւ մենք տեսնում ենք որ «ամենամեծ» հողաբաժնի չափը «Պոլոժենիէի» խմբագրող յանձնաժողովի գործունէութեան երկրորդ և երրորդ շրջանում և, վերջապէս, «Պոլաժենիէի» վերջնական քննութեան ժամանակ ենթարկւում են հետզհետէ կրճատումների: Իսկ ինչ վերաբերում է «ամենափոքր» հողաբաժինին, նա սկզբում ենթադրուած էր «ամենամեծի» $2/5$, իսկ վերջնական խմբագրութեամբ նա Մալօրոսիայի նահանգներում հասցրուեց «ամենամեծ» հողաբաժնի $1/2$, իսկ միև նահանգներում $1/3$:

«Ամենամեծ» հողաբաժնի չափը կրճատելու շնորհիւ ստացուեց այնպիսի դրութիւն, որ գիւղացիների նախկին նաղէլի զգալի մասը կտրուեց և անցաւ կալուածատէրերին: Մինչդեռ այս վերջին դէպքերը սսվորական էին, հակառակը—երբ կալուածատէրը պէտք էր գիւղացու հողաբաժինը աւելացնի «ամենափոքր» նաղէլի չափին հասցնելու համար—կրում էր բացառիկ երևոյթների բնաւորութիւն:

Բայց սա հարցի միայն մի կողմն է, կայ և մի ուրիշը, որը գիւղացու համար ունէր աւելի կործանիչ ազդեցութիւն, և որի պտուղները քաղում է դեռ ներկայ սերունդը:

Բանը այն է, որ հողատէրերը իրաւունք ստանալով վերոյիշեալ դէպքերում կտրել գիւղացիների հողաբաժիններից իրանց համար մաս, օգտուում էին այս հանգամանքից և վերցնում էին հողի թէ ամենալաւ և թէ գիւղացու համար ամենաանհրաժեշտ և մեծ գին ունեցող մասերը, գնելով այսպիսով գիւղացիներին կապալով հող վերցնելը իրանց կամայականութեան տակ: Գիւղացին այժմ յաճախ ուտիպուած է այդ «կտրուածքները» կալուածատէրից կամ գնել կամ վերցնել կապալով, ինչ բարձր գին էլ որ նշանակելու լինի, որովհետեւ առանց այդ կտրուածքների նա չի կարող եօլայ գնալ: Բացի այդ, պէտք է նկատել որ այսպիսի հողամասերը յաճախ կազմում են այնպիսի կտորներ, որ գիւղացին՝ իր անասունները արօտատեղի դուրս բերելու կամ ջրելու համար՝ պէտք է անցնի նրանցով: Այդ «կտրուածքները» գրտնուելով գիւղացիների հողերի կից կամ մէջը ծառայում են գիւղացիներից տուգանքներ ստանալու աղբիւր, երբ վերջինների կովը կամ ձին ընկնում է այնտեղ:

Վերև յիշած վերապահումների շնորհիւ ճորտութիւնից ազատուած գիւղացիների հողաբաժինները ընդհանուր առմամբ ոչ միայն չաւելացան, այլ նոյն իսկ զգալի կերպով կրճատուեցին: Մենք ձեռքի տակ չունենք բոլոր նահանգներին վերաբերուող թուեր, որպէս զի կարողանայինք ասել թէ հր չափով է տեղի ունեցել այդ կրճատումը, բայց որ այս վերջինս տեղի է ունեցել՝ այդ փաստ է: Այսպէս, օրինակ, պրոֆ. Իվանիւկովի հաշուով 8 միջին նահանգներում գիւղացիների $11\frac{1}{2}\%$ ճորտութիւնից ազատուելուց յետոյ մնաց հողաբաժիններով ոչ ապահովուած, $34\frac{1}{2}\%$ բաւարար ապահովուած, հաշուելով այդպիսիներ 4 դեսեատին հողաբաժին ստացողներին, և 54% նուազ ապահովուած, հաշուելով այս-

պիսիներ 2 դես. պակաս հողաբաժիններ ստացողներին: *)

Գիւղացիների սակաւահողութեան միւս կողմից նպաստեցին «Պոլոժենիէի» այն յօդուածները, որոնք թոյլ էին տալիս գիւղացիներին հողատէրերի հետ փոխադարձ համաձայնութեամբ հրաժարուել հողաբաժինի մի մասից. գիւղացիների համար կործանիչ ազդեցութիւն ունեցաւ նա մանաւանդ «Պոլոժենիէի» 123 յօդ., որի շնորհիւ կայրուածատէրերը նայնպէս գիւղացիների փոխադարձ համաձայնութեամբ կարող էին տալ վերջիններին ծրի ամենամեծ կամ հրամանագրուած (указной) հողաբաժնի մի չորրորդ մասը, որից յետոյ նազէլնի հողի միւս մասը անցնում էր կալուածատէրին. այնուհետեւ կալուածատէրի և նրա նախկին ճորտի մէջ վերջանում էին բոլոր հաշիւները:

Գիւղացիներին շատերը, համոզուած լինելով որ պէտք է յետոյ նոր հողաբաժիններ տրուեն և որ վերջի վերջոյ բոլոր հողերը պէտք է անցնեն նրանց ձեռքը, լայն չափերով օգտուում էին «ձրի» հողաբաժին ստանալու այս կարծեցեալ արտօնութիւնից:

Այդ համոզմունքը ռուս գիւղացու մէջ դեռ մինչև այսօր էլ կենդանի է:

Մի կողմից այս սխալ համոզմունքը, միւս կողմից էլ դրամով հարկատուութեան նորութիւնը, հողաբաժինների չափազանց թանգ գնահատութիւնը և, վերջապէս, հողատէրերի ճնշումը ունեցան այն հետեանքը, որ այդպիսի «մուրացկանական» (нищенский) կամ «որբական» (сиротский) հողաբաժին ստացող գիւղացիների թիւը հասաւ 37 նահանգներում մի պատկառելի թուի, այն է 600,000 հոգու *) մի քանի նահանգներում կազմելով գիւղացիների 50/0 (օր. Սամարայի նահանգում):

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ այսպիսի գիւ-

*) Իվանիւկով եր. 315.

*) Проф. Ходский «Земля и аемледѣлецъ». II, стр. 41
Փետրուար, 1906.

ղացիները մեծամասնութիւնը գտնուում է այն նահանգներում, ուր հողի առատութիւն է և կարելի է հողը հեշտութեամբ կապալով վերցնել: Եւ որովհետեւ գիւղացիների ազատման ժամանակ թէ հողի գինը և թէ կապալավարձը շատ աւելի պակաս էին, քան կառավարութեան կողմից հողաբաժինների նշանակած գները (օր. Սամարայի նահանգում այդ գները 5 անգամ պակաս էին վերջիններից) հասկանալի է որ գիւղացիները գերադասում էին կապալով վերցնել հողեր, քան նադէլ ստանալ այդպիսի ծանր պայմաններով կալուածատէրերից:

Բացի այդ գիւղացիների մի ստուար մասը, այն է. կալուածատէրերի ծառաները (дворяне люди) և զանազան հանգամանքներից ստիպուած մեշչան դասակարգին անցածները բոլորովին հող չստացան: Միայն առաջինների թիւը հանում է 720,000 մարդու:

Այսպիսով, ուրեմն, հէնց ճորտերի ազատման օրից առաջ եկաւ գիւղացիների մի ստուար բազմութիւն, որը կամ բոլորովին զրկուած էր հողից կամ ստացել էր անբաւարար և փոքր հողաբաժին:

Երկրորդ սխալը, որը թոյլ տուեց «Պոլոժինիէի» խմբագրող յանձնաժողովը և որը նոյնպէս շատ աննրպաստ ուղեցութիւն ունեցաւ գիւղացիների տնտեսական դրութեան վրայ այդ՝ հողի գնահատման ձևն էր: Բանը նրանում որ նոյն յանձնաժողովը ընդունեց այն սխալ (ինչպէս յետոյ կը պարզենք) հայեացակէտը, թէ գիւղացին որքան քիչ հող ստանայ, այնքան շատ աշխատանք կը գործ դնի ամեն մի դեսեատ. հողի վրայ, այնքան լաւ կը մշակի հողը, և հետեապէս այնքան մեծ արդիւնք կը ստանայ: Այսպէս օր. առաջի դեսեատինը կարող է աւելի արդիւնք տալ քան երկրորդը, երկրորդը աւելի քան երրորդը և այլն: Այսպէս էլ անհաւասար կերպով գնահատուած էր հողի իւրաքանչիւր դեսեատինը: Առաջի դեսեատինը աւելի թանգ քան երկրորդը, երկրորդը թանգ քան երրորդը և այլն: Եւ այս գները

աճում էին ոչ համեմատական չափով (пропорціональ-
но): Հողերի այս ձև գնահատելու շնորհիւ ստա-
ցուեց այն, որ հողաբաժինը որքան փոքր էր, այնքան
թանգ էր նստում նրա իւրաքանչիւր դեսեստինը: Այս հան-
դամանքից էլ նոյնպէս օգտւում էին հողատէրերը, աշ-
խատելով որքան կարելի է փոքր հողաբաժին տալ: Յոյց
տալու համար թէ շնորհիւ այդ բանի ինչ գանազանու-
թիւն էր առաջ գալիս գների մէջ, բաւական է բերել
հետևեալ թուերը. Սիմբիրսկի նահանգում ամենամեծ
հողաբաժին ստացողին իւրաքանչիւր դեսեստինը նըս-
տում էր 30—36 ռ., իսկ ամենափոքր ստացողին 45—
51 ռ.:

Յօդուածի այս մասում մեր գլխաւոր միտքը—ցոյց
տալ որ սակահողութեան գլխաւոր պատճառը 1861 թ.
րեֆորմների թերի և անարգար օրէնսդրութիւնն էր,—
պարզաբանելու համար համեմատենք այստեղ նախկին
կալուածատիրական գիւղացիների դրութիւնը նրանց հա-
րեան պէտական և թագաւորական տան գիւղացիների
դրութեան հետ: Այս վերջինների նկատմամբ ռեֆորմնե-
րը իրագործուեցին ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ առաջուց
նախատեսուած էր, առանց որևէ կրճատումների: Սը-
րանք ստացան այն բոլոր հողաբաժինները, որոնցով
նրանք օգտւում էին մինչև ռեֆորմները: Եւ սրանց
նաղէշները ընդհանուր առմամբ աւելի մեծ են քան նոյն
իսկ նախկին կալուածատիրական գիւղացիների ամենա-
մեծ նաղէշները: Բերենք մի քանի թուեր այս բանը
պարզաբանելու համար: Ընդունելով պետական գիւղա-
ցիների ստացած միջակ նաղէշը իբրև նորմա, որը կա-
րող է գոհացում տալ գիւղացու ընդանիքի կարիքնե-
րին, պրօֆ. Խոդակի հաշւում է որ նախկին կալուա-
ծատիրական գիւղացիներից (ընդամենը 10,608,100)
13,9⁰/₀ (1¹/₂ միլ.) ստացել է այդ նորմայից աւել.
43,5⁰/₀ (4¹/₂ միլ.) միայն բաւարար նաղէշ և 42,5⁰/₀

(համարեա նոյնքանը) անբաւարար *): Հետեւեալ աղիւսակը, որը բերում ենք Բրոկհաուզի բառարանի «Գիւղացիներ» վերնագրով յօդուածից (722 եր.) աւելի լաւ կը պարզի այդ զանազանութիւնը:

	Շունչ	առատ	բաւարար	պակաս
		0/0	0/0	0/0
Պետ. և Թագ.	10,670,600	50,7	35,7	13,7
Կալուածատ.	10,608,100	13,9	43,5	42,6

Եթէ սրան աւելացնենք և այն որ առաջինների հողային տուրքի չափը $2-2\frac{1}{2}$ անգամ աւելի պակաս էր սահմանուած քան նոյն նահանգներում նախկին կալուածատիրական գիւղացիների յետգնման վճարները, հասկանալի կը լինի թէ ինչ մեծ անարդարութեամբ է վճռուել այս վերջինների վիճակը:

«Ձի կարելի է չիշել», ասում է պրորֆ. Մունուխովը իր վերև յիշած աշխատութեան մէջ, որ հողատիրական դասակարգը կրում է պատմական պատասխանատւութիւն 1861 թ. բեֆորմների համար, և դրա համար էլ արդարացի է, որ նա այս պակասութիւնները ուղղելու մէջ ընդունի նիւթական մասնակցութիւն: «Այն որ հողատիրական դասակարգը, շարունակում է յարգելի պրոֆ., ճորտութեան իրաւունքի վերացման ժամանակ ստացաւ մի ստուար մաս այն հողից, որը գտնուում էր գիւղացիների ձեռքում և որոնցով նրանք օգտուում էին, — պատմական փաստ է և միևնոյն ժամանակ պատմական անբարեխղճութիւն, որը պէտք է ուղղել»:

Յաջորդ համարում մենք կանգ կ'առնենք ազդարարին հարցը վճռելիս կառավարութեան քաղաքականութեան վրայ:

Երրանդ Սարգսեան

*) Проф. Ходский стр. 243